

EGY FILMDRAMATURG EMLÉKEI

A paragrafusokon túl

RADÓ ISTVÁN

„AZ ELSŐ HANGOS MÁRKAREKLÁM A METRO BŐDÜLŐ OROSZLÁNJA VOLT.” RÉSZLET
AZ 1971-BEN ÍRT, AZ MMA KIADÓ ÁLTAL MOST MEGJELENTETETT RADÓ-MEMOÁRBÓL.

Radó István (1891-1972), a „Filmember” neve mára feledésbe merült, pedig a magyar film aktív résztvevője volt 1912-1948 között. Az 1910-es években dramaturg, feliratíró, filmkritikus, a Tanácsköztársaság idején a magántulajdonban lévő filmipar és forgalmazás államosításával megbízott direktorium gazdasági vezetője, az 1920-as évek elején megalapította a Magyar Filmklubot, 1927-től 1941-ig az MGM magyar irodájának vezetője, ahogy ma mondanánk, marketing-főnöke lett. 1935-39 között producerként is tevékenykedett (többek közt a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, a korszak egyetlen Móricz-adaptációja és a *Fizessen nagysádd!*, az első magyar „sztárfilm” fűződik a nevéhez). Mindeközben filmlapok szerkesztője, kritikusa vagy kiadója volt. 1945 tavaszától a Magyar Filmalkalmazottak Sza-

bad Szakszervezetének főtítkára, amely posztról a kommunista kultúrpolitika 1948 nyarán egy fegyelmi ürügyével menesztette.

A FILMCENZÚRA

A filmszakmának volt egy jól megfizetett barátja: a sajtó, és volt ezenkívül egy nagyon drágán megfizetett ellensége: a cenzúra. A belügyminiszter 5123/1920. B. M. számú rendeletének életbe léptetésétől kezdve az ország területén nyilvános előadáson csak olyan mozgóképeket lehetett bemutatni, amelyeket egy, már 1918-ban meghozott rendelettel megalapított, de a gyakorlatban meg nem alakított Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság nyilvános előadásra alkalmasnak talált, és erről engedélyokiratot állított ki.

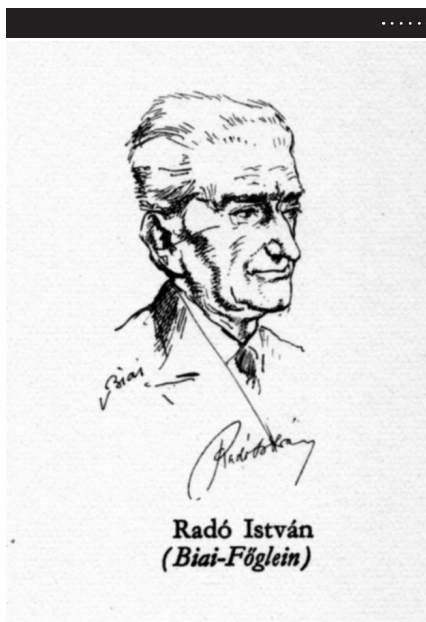
Radó István
Biai-Föglein
István rajza

A rendelet értelmében a cenzurabizottságban a következő intézmények foglaltak helyet az elnökön, az alelnökökön és a titkárokon kívül, akik valamennyien a Miniszterelnökség és a Belügyminisztérium státusából kerültek át ebbe a hivatalba: a Belügyminisztérium két, az Igazságügyminisztérium két, a Kereskedelmi Minisztérium egy, a Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium három küldöttje, továbbá iskolaigazgatók, köztük az Országos Magyar Iparművészeti Iskola igazgatója, az Országos Gyermekvédő Liga, a Nőegyesületek Szövetsége és a Budapesti Államrendőrség képviselői, valamint a filmesek egyesületének és a mozisok egyesületének két-két tagja. A filmeseket valóban két filmváltalati igazgató képviselte évekig, de a mozisok képviselői akkorra jellemzően Jekelfalussy Zoltán nyugalmazott fiúmei kormányzó és Perényi Zsigmond báró főrendiházi tag, koronaőr voltak. A mozihoz

annyi közül volt, hogy Jekelfalussy Zoltán volt a Radius Filmipari Rt. elnöke és az Orion Filmgyár és Forgalmi Rt. alelnöke, viszont báró Perényi Zsigmond volt a Magyar Filmiroda Rt. elnöke és a Radius Filmipari Rt. alelnöke. (...) Voltak ezenkívül két évre kinevezett tagok, akik közé bekerült egy-egy országos név is, mint dr. Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, Szerémy Zoltán, a Vigszínház művésze, Császár Elemér dr., az irodalomtörténet egyetemi tanára, néhány újságíró, köztük Lajta Andor, azonban ezek a két évre kinevezett tagok, ha néha-néha fel is emelték szavukat a cenzúra egy-egy határozatával szemben vagy vitát provokáltak, nem nagyon feszítették a húrt, mert akkor a következő két évre már nem kaptak kinevezést, meghívást.

Így a névsor elméletileg egész szépen festett. A gyakorlat azonban a következő volt: hatos albizottságok nézték meg a filmeket, és az albizottságokat természetesen az elnökségi iroda állította össze. A hatóságok szótöbbséggel hozták meg határozatukat, ezért az albizottságokat mindig úgy hívták be, hogy azokban az állami képviselők, államtitkárok, miniszteri tanácsosok, rendőrfőkapitányok legyenek többségben, és így a szakmai, valamint társadalmi képviselők mindig kisebbségben voltak. Arról nem is beszéllek, hogy a tagok túlnyomó többsége, még a társadalmi intézmények képviselői is, az ellenforradalmi korszakban tulajdonképpen a művészettel és így a filmművészettel szemben is egyazon alapállást foglaltak el, de a miniszteri titkár bizonyára nehezen foglalt állást a méltóságos államtitkár ellen, a méltóságos miniszteri tanácsos úr viszont egy film miatt bizonyára nem szállt harcba a kegyelmes urakkal még akkor sem, ha véletlenül már nyugdíjban voltak. A hierarchia és a reakciós irodalmi, művészeti nézetek irányították a cenzúrát, bár meg kell vallanunk, hogy nagyon sok vizet nem zavart. Ennek azonban nem a jóindulat volt az oka, hanem az, hogy bizonyos politikai és főleg rendészeti szempontoktól eltekintve, nem sokat törődtek azzal, hogy a mozikban mit játszanak.

A filmnek cenzúrára való előkészítése tényleges kiadást jelentett a vállalatnak, amelyet nem lehetett elkerülni. A magyar filmvállalatok úgynevezett cenzúraklauzulával vették a filmeket. Ez annyit jelentett, hogy a megvásárolt film egy példányát az előleg lefizetése után, a cenzúrára való bemutatás céljaira a

külföldi filmtulajdonos a magyar cég rendelkezésére bocsátotta, és a film vételára csak a cenzúra döntése után vált esedékessé, ha a filmet nem tiltották be.

Igaz, a cenzúra határozatait meg lehetett fellebbezni a Belügyminisztériumnál, ahol Tomcsányi Kálmán államtitkár bírálta el a fellebbezés jogosságát vagy alaptalanságát, hozzá pedig közelebb állt a bizottság és az elnök, mint Heller Adolf filmkiskereskedő.

Lándor Tivadar, a *Nemzet*, majd később a *Budapesti Hírlap* felelős szerkesztőjét, aki egész pályáján kormánylapok főmunkatársa vagy szerkesztője volt, a minisztériumok vezető tisztviselőihez, köztük Horváth Elekhez is évtizedes barátság fűzte, amit a '20-as évek végén és a '30-as években igyekezett hasznosítani, és igyekezete nem is volt hiábavaló. Lándor 1930-ig volt a *Budapesti Hírlap* felelős szerkesztője, utána e tisztséget ifj. Bólyai János író töltötte be, Lándor Tivadar pedig az Ufa Film budapesti sajtófőnöke és dramaturgja lett. Ezt az állást viselte és töltötte be 1939-ig, közben pedig – most már hivatalosan is – sokat érintkezett a cenzúrával, ahova szabad bejárása volt. E szabad bejárást azután sikerült kijárássá is felhasználnia, mert ha nagyon nehéz volt valamiért egy film sorsa, Lándor Tivadar önkéntes mentőként jelent meg, és az esetek nagyobb részében a barátság révén sikerült is neki a cenzúránál sikert elérnie.

Egyik ilyen sikerének én is osztályrészesem voltam.

„Elkészült az új cenzúrapéldány”

(Cecil B. de Mille: A volgai hajós – William Boyd, Elinor Fair, Victor Varconi)

A film, amelyet együtt mentettünk át, Cecil B. de Mille 1926-ban elkészült nagyszerű alkotása, *A volgai hajós* volt. Az *E-éj uhnymet*, a volgai hajóvontatók dalát Saljapin népszerűsítette először a világ közönsége előtt, és mindenütt énekelte vendégszereplései alkalmával. Ez a dal még egy formában járta meg az egész világot. J. D. Jushnij orosz emigráns színész Kék Madár néven kabarét alapított, és társulatával beutazta az egész világot. A műsor egyik jelenetében színpadra vitte ezt a híres dalt is. A dal témája az volt, hogy a Volgán, ezen a hatalmas orosz folyamon a múlt század közepén az uszályokat – gőzhajók híján – emberek munkával, hosszú köteleken emberek vontatták fel a folyó árja ellenében. Jushnij színpadán csak az emberek látszottak, amint vállukon a karvastagságú kötelekkel húzták a képzelt hajót.

Cecil B. de Mille *Önéletrajz* című emlékiratában *A volgai hajós* születéséről többek között a következőket mondja: „Egy napon a Fifth Avenue-n sétálva egy kirakatban egy rajzot láttam. A rajzon tömeg állt, amelynek tagjai felfelé néztek, egy fényhasábra. A fényhasáb eredete kívül esett a rajzon. Ez a rajz engem arra a küzdelemre és harcra emlékeztetett, amelyet az emberiség a szabadságért folytat, és amely elfordítja fejüket és tekintetüket a zsarnokság árnyaitól. A rajz adta az ötletet legközelebbi filmemhez, *A volgai hajóshoz*, amelynek címét Saljapin legnépszerűbb műsorszámától vettem. 1925-ben az amerikaiak politi-

kailag rendkívül naivak voltak. A prohibíció (szesztilalom) sokkal nagyobb helyet foglalt el a politikai életben, mint a kommunizmus. Nem mondom, hogy *A volgai hajós* kommunista film volt, sem szellemében, sem effektusaiban, de eléggé megmutatta a cári zsarnokságot, és az amerikai utca emberének értésére adta, hogy más szelek fújnak Oroszországban, mint a mindenható Atyuska idejében.”

A film a Kerenszkij-kormány idejében játszódott, amikor már a kommunisták, a bolsevikiek mind jobban előretörttek, de az arisztokraták, a régi cári Oroszország társadalmának egyes rétegei még ott éltek hazájukban. A filmnek természetesen szerelmi vonala is volt, amelyben egy nagyhercegnő elhagyja jegyesét, a nagyherceget, és felesége lesz egy forradalmárnak. Nagyszabású film volt, teli Cecil B. de Mille nagyszabású történelmi körképeivel, tömegjeleneteivel. Elinor Fair játszotta a nagyhercegnőt, Várkonyi Mihály, az akkor Hollywoodban népszerű Victor Varconi a nagyherceget, és William Boyd, ismert hősszerelmes színész Fjodort, a forradalmárok vezérét.

A filmet a Művészfilm hozta be Magyarországra, és én kaptam a megbízást a feliratozására. Érthetően sok gonddal és nagy lelkiismeretességgel írtam meg a feliratokat. Bevallom, a korszellemnek megfelelően tompítottam is egy keveset egyes szövegeken. Ugyanakkor egyes forradalmi jeleneteket, amelyekben Cecil B. de Mille akkori szemmel nézve túl realiztikusan mutatta be a bolsevik forradalmárok fellépését – kastélyrombolásokat, papokkal való bánásmódjukat, falvak lerohanását stb. – megrövidítettem, vagy ahol túl nyersnek találtam, ki is hagytam. Félttem, és féltettem a filmet.

Félelmem nem volt alaptalan, a cenzúra betiltotta a filmet. Horovitz Richárd, a cég tulajdonosa, egy rimaszombati nyomdász fia intelligens, egyetememet végzett ember volt, aki fiatal korában Bécsben aktívan részt vett a szociáldemokrata párt életében. Vele együtt többször megnéztük a filmet, megtárgyaltunk minden egyes feliratot, kifejezést, enyhítettünk még, amit lehetett, és fellebbezés nélkül újból, változott formában bemutattuk a cenzúrának. A cenzúra ugyanis a fennálló jogszabályoknak megfelelően annyiszor vetítette le a filmet, ahányszor a vállalat benyújtotta. Természetesen ilyenkor új leírást, új feliratjegyzéket kellett benyújtani. A bizottság másodszer is betiltotta a filmet,

most már nem is gondolkodván újabb indokoláson, hanem fenntartotta az első – politikai általánosságokkal érvelő – határozatát. Ezt most már megfellebbeztük, de ott sem értünk el sikert.

A harmadik cenzúrázás után huszárvágást javasoltam Horovitz Richárdnak. Némafilmről volt szó, amelynek szövegét tetszés szerint változtathattuk, a jeleneteket is összevissza dobálhattuk és magyarázhattuk. Az volt az ötletem, hogy át kell vágni a filmet oly módon, hogy a nagyhercegnő nem a forradalmárhoz megy feleségül, hanem a nagyherceghez, és így tesz eleget a magyar cenzúra társadalompolitikai felfogásának. Volt egy jelenet a filmben, amikor a forradalmár kivégzés előtt áll. Fjodort egy gyönyörű, vasrácsos kapura kötözik, mint Krisztust a keresztfára – annak a kastélynak a kapuja ez, amelyben a nagyhercegnő lakott –, és már felsorakozik a fehér katonaság kivégzőosztaga... Az eredeti filmben az utolsó pillanatban a forradalmár bolsvisták elkergetik a fehéreket és megmentik Fjodort – a nagyközönség és a nagyhercegnő számára. Én ebből a jelenetből csak annyit hagytam meg, amíg a kivégzőosztag felsorakozik, és rögtön belevágtam más jelenetet, úgyhogy a közönségnek feltételeznie kellett, hogy a forradalmárt kivégezték. Hogy e jelenet után miképpen találkozott a nagyhercegnő és a nagyherceg, milyen lírai hangulatot tettem a film végére, már nem tudom, de napokig tartó aprómunkával, jelenetek újrakopírozásával végül is elkészült az új cenzúrapéldány.

Így már csak meg lesz elégedve a cenzúra! – gondoltuk, sőt egy-két újabb levétítés és még elvégzett finom vágás után meg is voltunk győződve róla.

Tévedtünk! A cenzúra újból betiltotta, ismét meglehetősen zavaros, bár korszerű indokolással.

Most már tanácstalanok voltunk... Ekkor merült fel a színpalak mögül Lándor Tivadar. A film sorsáról már mindenki tudott a szakmában, Lándor is. A Filmklubban szólított meg:

– No, mi van *A volgai hajóssal*?

Elmondtam. Lándor pedergette vastag bajuszát – olyan volt, mint Móricz Zsigmondé –, hümmögött, végül azt mondta:

– Megnézhetném a filmet?

Megbeszéltem Horovitz Richárdal, mutassuk meg a filmet Lándor Tivadar-nak, sok filmet keresztülsegített már a cenzúrán, hátha itt is tud valamit csinálni. Levétítettük a filmet, természetesen

változott formájában. Lándor az eredeti filmből nem látott egyebet, mint a főcímét. Szerinte – mondta a vetítés után – nincs itt semmi ok a betiltásra... hacsak nincs valami felsőbb utasítás, tette hozzá a bennfentesek titokzatos kacsintásával. Mindenesetre megígérte, hogy felkeresi „Lexit”, aki alatt Horváth Elek volt értendő.

Néhány nap múlva jelentkezett, és a következőket mondta:

– A cenzúrának a film tartalma ellen ebben a formájában semmi kifogása nincs, de lehetetlennek és veszélyesnek tartja, hogy akkor, amikor a magyar politikai álláspont merőben szemben áll az orosz szovjet politikával és a kommunizmussal, a hirdetőoszlopokon nagy betűkkel egy orosz folyam nevét hirdessék. Tekintettel arra, hogy a Volga orosz folyam, és Magyarországon vannak néhányan, akik többé-kevésbé szimpatizálnak is a bolsevizmussal, egy orosz folyam neve a hirdetésekben és a filmben rokonszenvtüntetésekre adhat alkalmat. Ha találunk más címet a filmnek, olyat, amely nem kelthet indulatokat, a film megjelenhetik.

(...) Így jutott eszembe a *Visztula*, amely nem orosz, hanem lengyel folyó, és pedig Lengyelország nemzeti folyója. (...) A filmet tehát, amely *A volgai hajós* – *The Volga Boatman* – címmel ment a világon mindenütt, Magyarországon *A Visztula hajósa* címmel mutatták be. A cenzúra a kitűnő kompromisszum után nyugodtan aludt babérjain, megvédte a magyar társadalmi élet békéjét, gondoskodott arról, hogy a szimpatizánsok a Volga név hatása alatt ne rendezhessenek tüntetést.

Lándor Tivadar pedig még kapósabb filmdramaturg lett, aki mindig megjelent, ha valahol gyorssegélyre volt szükség.

(...) Sok emlékem van arról, mi minden eszközt felhasználtunk a cenzúra „átejtésére”, de a legnevezetesebb az *Óz, a csodák csodája* című film története, esete. (...) Amikor a film megérkezett, és a házi vetítőben megnéztük, egyértelműen megállapítottuk, hogy a magyar cenzúra nem fogja engedélyezni. Megállapításunk az volt, hogy mesébe és mesefigurákba bújtatott Hitler-ellenes film. Visszaemlékeztünk arra, hogy néhány évvel előbb Walt Disney egy rajzfilmet csinált a három kis malacból, amelyek azt énekeltek: „Nem félünk a farkastól, farkastól, farkastól!” Akkor az egész világ tudta, hogy a három kis malac az egykori nagyantant: Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok,

a farkas pedig, akitől nem félnek, akkor még – a Szovjetunió volt.

Az Ózban a farkas helyett Marvel, a varázsló szerepel, akinek szerepét Frank Morgan játszotta. Ez a varázsló csak hangszórón át beszélt, ordított, artikulálatlan hangokat szórt a levegőbe, teljesen Hitler modorában. Dorothy és a kiskutyáján kívül szerepel még a jó és a rossz tündér, azonkívül a Bádogember, a Gyáva Oroszlán és a Madárijesztő, akik megmentik a kislányt és kócos kutyáját. A kis Dorothy – álmában – amikor Manóországból Óz vára felé megy, elsőnek a Madárijesztővel (Franciaországgal) találkozik, aki Marvel professzorral szemben a keresztútnál először az egyik, majd a másik utat ajánlja, amelyek Ózhoz (a szabadsághoz) elvezetnek. Az egyik út a semlegesség (a müncheni egyezmény), a másik út a harc, a védekezés. Azután az erdőben találkozik a Gyáva Oroszlánnal, aki először harcra akar szállni a Madárijesztővel és a Bádogemberrel (Chamberlain), de amikor Dorothy megajozza a Bádogembert, hogy meg tudja mozdítani a karját, akkor Chamberlain csatlakozik hozzájuk, és a jó tündér meg a manók (a kis szövetségesek) segítségével megmentik a kislányt, megalakítván a szövetséget Marvella, a varázslóval szemben.

(...) Mivel arra gondoltunk, hogy a cenzúra mindezt észreveszi, már előre meg akartuk szerezni az albizottság jóindulatát és elködösíteni a film valódi tartalmát. Lándor Tivadar ekkor már nem volt persona grata, hiszen közben kiderült, hogy a nürnbergi törvények szerint néhány nagyszülővel baj van, felkértük hát Szabó Lőrinc költőt, aki akkor a jobboldali, konzervatív – nem nyilas, csak konzervatív – politikai irány kedvence volt, írja meg a darab feliratait. Szabó Lőrinc megnézte a filmet, és vagy nem értette meg a tendenciáját, vagy lelke legmélyén inkább költő volt, mint fasiszta vagy nacionalista: vállalta a feliratok megírását, természetesen igen tekintélyes, a népszerű költőt megillető, magas honoráriumért.

A film dalszövegeit is Szabó Lőrinc írta, és a cenzúra az ő nevének fémjelzésével kapta meg. (...) Ha Szabó Lőrinc írta magas szárnyalású költői nyelven ennek a filmnek a feliratait, akkor ez valóban csak ártalmatlan mese lehet, nem kell mögötte semmit kutatni, keresgélni. Elfogadták a filmet mesének, a Bádogembert csak bádogembernek, a Gyáva Oroszlánt csak gyáva oroszlánnak. •